

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ДАВИДОВА Ірина Віталіївна

УДК 347.441.144.4/5

**НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ,
УКЛАДЕНИХ ВНАСЛІДОК ПОМИЛКИ ТА ОБМАНУ**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Академії правових наук України,
Заслужений діяч науки і техніки України
ХАРИТОНОВ Євген Олегович,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
завідувач кафедри цивільного права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України
ЛУЦЬ Володимир Васильович,
Академія муніципального управління,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін;

кандидат юридичних наук
ЖЕКОВ Володимир Іванович,
Одеський апеляційний господарський суд,
суддя

Захист відбудеться 9 липня 2011 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03 Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 7 червня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.В. Тіщенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Україна є правовою державою, яка гарантує захист і реалізацію основних прав і свобод людини, свободу договору та підприємницької діяльності, вільне пересування товарів, послуг і фінансових засобів. Кожен має право мати у своїй власності будь-яке майно та вільно використовувати його у будь-якій не забороненій законом діяльності.

Стрімкий розвиток цивільного обігу посилює актуальність питань захисту прав суб'єктів відповідних відносин. Закріплена законом можливість вільного здійснення суб'єктами цивільних відносин своїх прав має бути узгоджена з необхідністю не порушувати права, свободи і законні інтереси інших осіб. З цією метою законом одночасно передбачені і певні обмеження при здійсненні будь-якої економічної діяльності. Так, зокрема, для дійсності цивільно-правових правочинів необхідно, щоб вони чітко відповідали визначеним у законі вимогам, при недотриманні яких виникають підстави для визнання їх недійсними.

Правові проблеми правочинів та їх недійсності завжди були в центрі уваги представників цивілістичної науки. Одним з проблемних питань, що потребує комплексного дослідження, є недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману. За загальним правилом мотиви, якими керуються особи при вчиненні юридичних правочинів, не мають впливу на їх законність. Проте, деяким мотивам і за наявності певних обставин надається значення, що впливає на законність юридичного правочину. Такими мотивами і є примус, обман тощо.

Аналіз юридичної літератури з відповідної проблематики свідчить про те, що в науці цивільного права не склалося єдиного поняття недійсності правочину, навіть більше, відсутній єдиний підхід щодо самого існування терміну, який вживається у ст. 215 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) – «недійсність правочину». Зазначене повною мірою стосується й таких підстав недійсності правочинів, як помилка та обман. Це ускладнює ефективне вирішення відповідної категорії справ, що виникають внаслідок визнання правочину недійсним з підстав обману чи помилки. Тому існує нагальна потреба у комплексному дослідженні недійсності правочинів, укладених внаслідок помилки та обману, на рівні окремого дисертаційного дослідження.

Теоретичну основу дослідження склали праці вітчизняних і зарубіжних науковців: М.М. Агаркова, Т.Є. Абова, В.А. Васильєвої, В.В. Вітрянського, С.І. Вільнянського, Ю.С. Гамбарова, Д.М. Генкіна, Д.Д. Грімма, О.В. Дзери, М.Л. Дювернуа, В.І. Жекова, В.Б. Ісакова,

О.С. Іоффе, А.Ю. Кабалкіна, В.М. Коссака, О.О. Красавчикова, І.М. Кучеренко, Н.С. Кузнєцової, С.Н. Ландкофа, В.В. Луця, Н.С. Малєїна, А.І. Масляєва, І.Б. Новицького, В.А. Ойгензіхта, І.С. Перетерського, Н.В. Рабинович, Н.Д. Растеряєва, В.О. Рясенцева, І.С. Самощенко, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Є.О. Суханова, Ю.К. Толстого, Д.О. Тузова, Р.Й. Халфіної, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Ф.С. Хейфец, Б.Б. Черепакіна, Г.Ф. Шершеневича, Н.Д. Шестакової, Р.Б. Шишки, А.М. Ерделєвського та ін.

Емпіричну основу дослідження складають матеріали конкретних цивільних та господарських справ про визнання правочинів недійсними; постанови Пленуму Верховного Суду України та роз'яснення Вищого господарського суду України

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до напрямків досліджень Одеської національної юридичної академії «Традиції та новації у сучасній українській державності і правовому житті» на 2006-2010 роки (реєстраційний номер 0106U004970). Безпосередньо тема дисертації відповідає плану наукових досліджень кафедри цивільного права Одеської національної юридичної академії в рамках теми «Традиції та новації у сучасному цивільному праві України».

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в з'ясуванні сутності помилки та обману як підстав недійсності правочинів, вирішенні теоретичних проблем недійсності правочинів, укладених внаслідок помилки та обману та у визначенні правових наслідків укладення таких правочинів для сторін.

У зв'язку з поставленою метою вирішувалися наступні завдання:

- з'ясувати сутність правочину та надати його загальну характеристику;
- дослідити недійсність правочину як правову категорію;
- визначити поняття помилки як різновиду порока волі й умови недійсності правочину;
- встановити форми помилки та суб'єктів, які призводять до помилки;
- розглянути випадки помилки як умови недійсності правочинів;
- сформулювати, виходячи з теоретичних та практичних досягнень, поняття обману та охарактеризувати мотив в обмані;
- провести співвідношення помилки та обману;
- дослідити співвідношення обману та зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною;
- проаналізувати судову практику з питань щодо визнання правочинів недійсними, укладених внаслідок помилки та обману;

- сформулювати наукові висновки та пропозиції щодо удосконалення правового регулювання відносин, які виникають в зв'язку з недійсністю правочинів, укладених внаслідок помилки та обману.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини, пов'язані з недійсністю правочинів, укладених внаслідок помилки та обману.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні проблеми правового регулювання недійсності правочинів, укладених внаслідок помилки та обману.

Методи дослідження, що використовувалися в процесі здійснення дисертаційного дослідження, були обрані відповідно до мети і завдань дослідження, з урахуванням його об'єкта та предмета. Було використано дві групи методів наукового пізнання: загальнонаукові та спеціальні, які у сукупності були застосовані для з'ясування сутності та особливостей недійсності правочинів, укладених внаслідок помилки та обману.

При цьому метод логічного аналізу використовувався для встановлення змісту та спрямованості норм цивільного законодавства, які регулюють відносини, що є предметом цього дисертаційного дослідження.

Метод системно-структурного аналізу використовувався для встановлення місця норм, що регулюють недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману, у системі норм цивільного законодавства України. Порівняльний метод дав змогу проаналізувати положення, що стосуються відносин, які є предметом цього дисертаційного дослідження у ЦК України та раніше чинному цивільному законодавстві, а також порівняти вирішення цих питань у ЦК України та цивільних законодавствах деяких інших країн. На основі порівняльного методу було здійснено також співвідношення помилки та обману як правових категорій.

З позицій логіко-юридичного методу та методу прогнозування зроблено висновки про шляхи подальшого вдосконалення і розвитку правового регулювання відносин, що виникають в зв'язку з недійсністю правочинів, укладених внаслідок помилки та обману.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше в Україні здійснено спеціальне комплексне дослідження недійсності правочинів, укладених внаслідок помилки та обману. Новизна одержаних результатів конкретизується в наступних науково-теоретичних положеннях, висновках та пропозиціях:

вперше:

- запропонована позиція, що зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України) не є різновидом обману у значенні ст. 230 ЦК України;

- визначено, що такі форми помилки, як омана і незнання обумовлені неправильними уявленнями, які формують волю суб'єкта правочину, а випадкові помилки в слові та написанні – порушенням самого процесу волевиявлення. Очевидно, що найбільш значущий поділ категорії «помилка» – це поділ на суттєву і несуттєву помилки, поділ за критерієм каузальності та припустимості;

- обстоюється позиція, відповідно до якої правочин сам по собі завжди є правомірним, що і відрізняє його від правопорушення. Але помилки та обманні дії, що були встановлені по відношенню до правочину, обумовлюють неправомірність наслідків цього правочину;

удосконалено:

- поняття обману як категорії цивільного та кримінального права, відповідно до якого введення в оману однієї сторони з боку іншої під час вчинення правочину можна вважати правопорушенням. Тому, якщо правочин вчинено під впливом обману, помилки, збігу чи тяжких обставин, він може бути оспорюваним і визнаний недійсним;

- положення про те, що слід розглядати обман як окремий випадок помилки з тією різницею, що його вчиняють усвідомлено, навмисно, зі злим умислом. Важливим моментом є те, що під обманом слід розуміти не тільки повідомлення іншій стороні неправдивих відомостей, а й навмисне замовчування фактів, які можуть перешкодити вчиненню правочину;

- значення терміну «правочин», встановленого ЦК України, який охоплює поняття «угода», «договір» і «домовленість», але є ширшим за них, оскільки термін «правочин» можна тлумачити, як джерело, чинник, що створює можливості робити щось, користуватися чим-небудь, поводитися певним чином, який діє незалежно від того, чи мали місце дії однієї, чи кількох осіб;

- оскільки особа може бути введена в оману і при односторонніх правочинах, запропоновано внести зміни до абз. 1 ч. 1. ст. 230 ЦК України та викласти її у такій редакції: «Якщо особа, яка вчинила правочин, навмисно була введена в оману щодо обставин, які мають істотне значення (частина перша статті 229 цього Кодексу), такий правочин визнається судом недійсним»;

дістало подальшого розвитку:

- положення про здійснення профілактики недійсності правочинів у двох напрямках. Перший напрямок пов'язаний з вдосконаленням законодавства, відповідно до якого представники правоохоронних органів та нотаріату, а також реєстратори правочинів з нерухомістю мають бути наділені відповідними правами та обов'язками, що дозволяють їм припиняти і оперативно реагувати на факти, що мають

ознаки недійсних правочинів. Другий напрямок пов'язаний з діяльністю судів з розгляду справ про визнання правочинів недійсними і застосування наслідків недійсності до нікчемних правочинів;

- теза про те, що за наявності винної сторони її цивільно-правова відповідальність полягає у поверненні майна, що було отримано нею від потерпілої сторони, або хоча б його грошового еквівалента, і крім того, відшкодування моральної шкоди. Якщо ж ознак вини з жодної сторони немає, та сторона, інтереси якої постраждали, має право вимагати від іншої компенсації завданих їй збитків;

- положення про те, що справи про нікчемні правочини необхідно розглядати в судовому порядку, оскільки в інтересах цивільного обороту доцільно в кожному конкретному випадку досліджувати обґрунтованість і аргументованість визнання відповідного правочину недійсним.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – висновки дисертаційного дослідження можуть слугувати підґрунтям для подальшого вдосконалення концепції недійсності правочинів, укладених внаслідок помилки та обману;

- у сфері правотворчості – положення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані у законотворчій діяльності, в процесі вдосконалення деяких норм цивільного законодавства України;

- у навчально-методичній роботі – матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці навчальних посібників та науково-методичних рекомендацій з цивільного права, зобов'язального права, при викладанні курсу «Цивільне та сімейне право».

Апробація результатів дослідження. Дисертацію підготовлено та обговорено на кафедрі цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Основні наукові положення дисертації були апробовані у виступах на наукових конференціях і семінарах, зокрема: Міжнародній науковій конференції «Життя І.В.Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів», присвяченій 120-річчю від дня народження (13 грудня 2008 р., м. Одеса), Круглому столі «Юридичні особи публічного права як учасники цивільних правовідносин (м. Ірпінь, 6 лютого 2009 р.), IV Міжнародній цивілістичній науковій конференції студентів та аспірантів (3-4 квітня 2009 р., м. Одеса), Міжнародній науково-практичній конференції «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» (10 квітня 2009 р., м. Одеса), Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (5–6 червня

2009 р., м. Одеса), Міжнародній науковій конференції «Римське право і сучасність» (Шерешевські читання) (4 грудня 2010 р., м. Одеса), Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю.С. Червоного (12 лютого 2010 р., м. Одеса).

Публікації. Основні теоретичні і практичні висновки, положення та пропозиції дисертаційного дослідження викладені у п'яти статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України, та семи тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 214 сторінок. Список використаних джерел складає 243 найменування і займає 28 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, зазначається зв'язок обраної теми з планами науково-дослідних робіт, формулюються мета і завдання дослідження, визначено об'єкт, предмет і використані методи дослідження, викладено наукову новизну роботи, висвітлено практичне значення й апробацію результатів дослідження, вказані публікації за темою дослідження.

Розділ 1. «Загальні положення про недійсність правочинів» складається з трьох підрозділів, присвячених дослідженню поняття правочину, визначенню поняття та сутності недійсного правочину, аналізу правових наслідків визнання правочинів недійсними.

Підрозділ 1.1. «Поняття правочину» присвячено визначенню поняття та загальних ознак правочину. Зазначається, що формування поняття правочину є порівняно пізнім результатом юридичного аналізу. Правовим системам стародавнього світу, включаючи римське приватне право, було невідоме поняття, котре охоплювало б як договори, так і односторонні юридичні дії приватноправового характеру. Лише в середині XVIII ст. в деяких національних правових системах Європи починають використовувати терміни «actus juridicus», що означає правочин у сучасному розумінні.

Проведений аналіз дозволив зробити висновок, що термін «правочин» можна тлумачити, як джерело, чинник, що створює можливості робити щось, користуватися чим-небудь, поводитися певним чином. При цьому зазначений чинник діє незалежно від того, чи мали місце дії однієї або кількох осіб. Таким чином, термін «правочин»

є ширшим поняття «угода», яка означає «домовленість» двох або більше осіб. Тому термін «правочин» заслуговує на позитивну оцінку, оскільки у юристів є можливість застосовувати його до правомірних дій однієї особи та погоджених дій кількох осіб.

Зазначається, що у ЦК України, ГК України та СК України не завжди послідовно й узгоджено застосовуються такі юридичні терміни як правочин, угода, договір. У зв'язку з цим, визначено принципи застосування зазначених термінів у судовій, нотаріальній практиці та іншій правозастосовній діяльності.

Автор підтримує думку, згідно якій до ознак правочину слід віднести те, що правочин: 1) є вольовим актом; 2) є діями суб'єкта цивільних відносин; 3) є правомірними вольовими діями; 4) воля спрямована саме на встановлення, зміну, припинення тощо цивільних прав і обов'язків; 5) опосередковує динаміку цивільних правовідносин.

Особлива увага приділяється визначенню «моральності» правочину. Зазначається, що «узагальненою» моральністю зловживати не слід, оскільки у багатьох верств суспільства, різних соціальних груп тощо існують власні моральні засади, які можуть мати істотні особливості. Отже, зазначена норма ЦК України є доцільною, але потребує виваженого застосування.

У підрозділі також визначено склад правочину, проаналізовано питання тлумачення правочину, наведено класифікацію правочинів.

У підрозділі 1.2. «Поняття та сутність недійсного правочину» визначається поняття та сутність недійсних правочинів. Зазначається, що категорія недійсного правочину має витоки в римському праві. Незважаючи на те, що у римському праві не було розроблено загальне вчення про недійсність правочинів, проте практичні потреби обороту примушували юристів класифікувати правочини, які мають ті чи інші юридичні вади.

Проведення доктринального аналізу щодо поняття недійсності правочину дозволило дійти висновку, що під правочином необхідно розуміти саме правомірні дії суб'єктів, а словосполучення «недійсний правочин» необхідно вживати у разі невідповідності правомірної дії (правочину) певним, точно визначеним вимогам законодавства.

При визначенні сутності недійсного правочину автор звертається до концептуальних ідей, покладених в основу Німецького цивільного кодексу, побудованого на принципах і понятійному апараті римського приватного права. Німецькими юристами суть правочину бачилася в приватному волевиявленні. Волевиявлення, з їх позицій, може бути як бездоганним з точки зору правопорядку, так і небездоганним, відповідно небажаним правопорядком. Залежно від цього одні

волевиявлення породжують бажані правові наслідки і називаються дійсними, а інші правочини не породжують бажаних правових наслідків – називаються недійсними.

Отже, правочин – це правомірна дія сторін, а недійсний правочин – це теоретичне визначення неправомірної дії сторін. Спочатку при укладанні договору сторони вважали, що вчиняють правомірний правочин, але в ході судового розгляду встановлюється, що вказаний правочин є неправомірним, з цього моменту даний недійсний правочин втрачає ознаки правочину.

Значна увага у підрозділі приділена розмежуванню нікчемних та оспорюваних правочинів.

У **підрозділі 1.3. «Наслідки визнання правочинів недійсними»** розглядаються правові наслідки недійсних правочинів. Вказано, що правові наслідки недійсних правочинів поділяються на юридичні (загальні) та майнові (спеціальні).

Під юридичними наслідками недійсного правочину чи його частини насамперед розуміється сам факт визнання правочину недійсним за наявності підстав нікчемності чи оспорюваності та зупинення існування недійсного правочину в юридичному контексті. Майнові наслідки недійсних правочинів – це ті негативні для майнового становища сторін наслідки, які настають залежно від підстав недійсності правочинів, наявності умислу у сторін (сторони) правочинів і застосовуються вони залежно від того, чи має місце повне або часткове виконання недійсного правочину сторонами (стороною), чи він взагалі не виконувався.

Загальним наслідком недійсності правочинів є двостороння реституція – повернення всіх сторін у правове становище, в якому вони перебували до його вчинення. Верховний Суд України звертає увагу на те, що реституцію цілком можна вважати окремим способом захисту цивільних прав, які порушуються у зв'язку з недійсністю правочину, оскільки у ст. 16 ЦК України немає вичерпного переліку способів захисту цивільних прав.

Слід визнати справедливим те, що у сучасному цивільному законодавстві України визнається необхідність відшкодування винною стороною матеріальних та моральних збитків, завданих постраждалій стороні в результаті вчинення такого правочину.

Розділ 2. «Помилка як підстава недійсності правочинів» складається з чотирьох підрозділів і присвячений визначенню поняття, видів помилки, розгляду вимог до помилки, як умови недійсності правочинів, а також аналізу судової практики з досліджуваного питання.

Підрозділ 2.1. «Поняття помилки» присвячений розгляду

поняття помилки, починаючи ще з римського права, де під помилкою розуміли невідповідність між волею та її вираженням.

Розглянуті позиції науковців щодо визначення та характеристики помилки. Зазначається, що помилка може бути визначена, як невідповідність суб'єктивного сприйняття об'єктивній дійсності, неправильне відображення навколишньої реальності у свідомості індивіда. Таке розуміння помилки є найбільш поширеним і застосовується також і в юриспруденції. Необхідно розмежовувати дане поняття з філософським розумінням помилки, відповідно до якого помилка є протилежним поняттю істини, є ухиленням від істини.

Для визначення правочину дійсним необхідним є єдність волі та волевиявлення. Правочини, вчинені під впливом помилки, відносяться до правочинів з вадами волі. В підрозділі аналізуються позиції науковців щодо визначення вад волі в правочинах, вчинених під впливом помилки. За результатами аналізу різних точок зору з досліджуваного питання зроблено висновок, що не можна говорити про те, що при помилці особа прагне досягти тих наслідків, яких насправді не бажає. Маючи за мету отримати певний результат, вона несвідомо обирає невірний спосіб поведінки. Також, має недолік теза про те, що помилкою є невідповідність волі та волевиявлення, так як воля, що з'явилась на підставі помилки, вже є порочною і не потребує ніяких додаткових чинників.

Значну увагу приділено розгляду такого терміну як «невідання» (незнання або відсутність знання про предмет), яке можна зустріти при розгляді помилки при вчиненні правочину. Розглядається також співвідношення між термінами «заблуждение» (що застосовується у Цивільному кодексі Російської Федерації) та «ошибка» (інше позначення перекладу «помилка»), з урахуванням тієї обставини, що відмінності між ними можуть мати значення при вирішенні колізійних питань регулювання цивільного обігу.

За результатами проведеного аналізу зроблено висновок про те, що під помилкою слід вважати як неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений, так і припущення щодо фактів або правових норм, яке не відповідає реальним обставинам, існуючим на момент укладання договору.

У **підрозділі 2.2. «Види помилки»** розглядаються класифікації помилки в римському праві, радянському цивільному праві, праві зарубіжних країн, вітчизняному цивільному праві, що дає змогу дійти висновку про відсутність у теорії цивільного права єдиної класифікації

помилки, у зв'язку з чим пропонується авторський підхід до класифікації видів помилки.

Всі помилки можуть бути поділені на три великі групи: 1) прості помилки та кваліфіковані помилки; 2) односторонні та двосторонні помилки; 3) істотні та неістотні помилки.

В свою чергу, істотні помилки можуть бути таких видів: 1) помилка щодо природи правочину; 2) помилка щодо прав та обов'язків сторін; 3) помилка щодо таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням; 4) помилка у особі (у деяких випадках, якщо при вчиненні правочину мається на увазі певна особа).

Неістотні помилки поділяються на: 1) помилку щодо мотивів правочину; 2) помилку в особі; 3) помилку щодо розрахунку одержання користі від вчиненого правочину; 4) помилку внаслідок власного недбальства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін.

У *підрозділі 2.3. «Ознаки помилки, як умови недійсності правочинів»* розглядаються основні умови, за яких правочин, вчинений під впливом помилки, може бути визнаний недійсним, аналізується судова практика з даного питання.

Зазначається, що сама по собі помилка не у всіх випадках може стати умовою недійсності правочинів. Для цього необхідне дотримання певних умов, таких, наприклад, як істотність помилки, відсутність недобросовісності з боку особи, яка помиляється, та деяких інших.

Проведений аналіз дозволив дійти висновку, що правова наука з метою вироблення загального підходу до розуміння помилки пройшла шлях від римських «матеріальних» категорій до фундаментального критерію, який розмежовує неістотну та істотну помилку залежно від того, чи зачіпає вона саму «істотність», зміст правочину, а саме елементи, необхідні для його вчинення, або лише другорядні моменти. На цьому критерії ґрунтується протиставлення помилки в правочині і помилки у другорядних моментах, які не мають відношення до змісту правочину. Дане протиставлення є одним з ключових у вченні про помилку.

Аналізуючи помилку щодо природи правочину, автор доходить висновку, що правову природу правочину необхідно визначати через каузу. При цьому пропонується визначення помилки в природі правочину, як помилки щодо його основних (типових) характеристик, притаманних звичайному правочину даного виду, а саме його предмету, змісту та правовій меті, взятих у сукупності.

Аналіз судової практики свідчить про різноманітні підходи в розгляді судами справ про визнання правочинів недійсними внаслідок помилки. Тому доцільно, на думку автора, більш точно визначити випадки істотного значення помилки для уникнення довільного трактування судом цього поняття істотності. Зокрема, допустимо запропонувати визначення істотної помилки, як такої, що зачіпає саму «сутність», зміст правочину, а саме елементи, необхідні для його вчинення.

У підрозділі 2.4. «Спори про визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок помилки, в судовій практиці» розглянуто судову практику про визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок помилки.

Аналіз судової практики із зазначеного питання дозволив дійти висновку про те, що найчастіше виникають спори з приводу помилки щодо предмету (природи) правочину та щодо мотивів його здійснення. При цьому розглядаючи спори про помилку щодо мотиву правочину, суди приділяють особливу увагу вирішенню питання, чи має помилка щодо мотиву правочину істотне значення (оскільки за загальним правилом мотив правочину не вважається істотною обставиною, а, отже, помилка щодо мотиву, як правило, не дає підстав для визнання правочину недійсним).

При розгляді справ про визнання недійсними правочинів, як укладених внаслідок помилки, суд вирішує такі завдання: 1) встановлення помилки (оскільки якщо помилки не буде встановлено, правочин не може бути визнаний недійсним за цією підставою); 2) встановлення істотності помилки (оскільки лише помилка щодо обставин, які мають істотне значення може бути підставою для визнання правочину недійсним); 3) визначення наслідків недійсності правочину, укладеного внаслідок помилки.

Проведений аналіз судової практики дозволив зробити наступні висновки. По-перше, важливе значення мають докази у встановленні наявності чи відсутності істотної помилки при вчиненні правочину. Проте, це дає великий простір до зловживань судових органів. Тому видається необхідним детально визначити, що слід розуміти під природою правочину, але підходити до цього питання необхідно розумно, виходячи з реальних чи можливих життєвих обставин та найпоширених ситуацій. По-друге, має місце недосконалість дій суду у разі вирішення питання про правові наслідки правочинів, укладених внаслідок помилки. Встановлюючи помилку, суд визнає правочин недійсним, але не розкриває питання про порядок відшкодування заподіяних таким правочином збитків, що свідчить про відсутність

належного розуміння положень ч. 2 ст. 229 ЦК України про наслідки правочинів, визнаних недійсними, як укладених внаслідок помилки.

Розділ 3. «Обман як підстава недійсності правочинів» складається з трьох підрозділів і присвячений розгляду поняття обману, співвідношення помилки та обману, а також аналізу судової практики з питань щодо визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок обману.

У *підрозділі 3.1. «Обман як правова категорія»* проведено аналіз різних підходів та точок зору стосовно визначення такої правової категорії, як обман. Приділено значну увагу розгляду даного питання в римському праві та зроблено висновок про те, що в ньому були розроблені основні засади розуміння сутності обману (злого умислу) при укладенні правочинів та його наслідків. Ідеї римських правознавців щодо значення обману у правочинах та його наслідків справили значний вплив і на цивілістичну думку та законодавство України.

Проведений аналіз щодо поняття обману дозволив дійти висновку, що при обмані воля не розходиться з волевиявленням, вона формується іншим чином, ніж якщо б його не було. Отже, обман – це дія на процес формування волі особи, яка може вчинятися як за допомогою активних дій (заява сторони, надання свідомо неправдивої інформації), так і не повідомлення необхідної інформації, яка повинна була бути повідомлена контрагенту. Таким чином, обманом є умисне введення іншої сторони в оману, з метою примусити її до вступу в правочин. При цьому формування волі суб'єкта піддається впливу іншої особи, тобто не є вільним.

Зроблено висновок, що мотивом обману виступає створення особою, що вчиняє обман, у постраждалої сторони хибного уявлення про деякі обставини, через що вона змушена вчиняти правочин, насправді для неї не вигідний.

У *підрозділі 3.2. «Співвідношення помилки та обману»* проводиться розмежування зазначених категорій, яке є необхідним, оскільки на практиці нерідкими є випадки змішування цих понять, а наслідки визнання правочину недійсним в першому і другому випадках істотно відрізняються.

В результаті проведеного аналізу автор доходить висновку, що помилка і обман мають як спільні, так і відмінні риси.

Об'єднує ці дві категорії те, що обман може розглядатися як окремий випадок помилки з тією різницею, що його вчиняють усвідомлено, навмисно, зі злим умислом. Так само, як і помилку, обман визнають умовою недійсності правочину лише, якщо він стосується суттєвих обставин вчинення цього правочину.

Основним критерієм, який відокремлює помилку від обману, є вина особи. Крім того, законодавцем встановлено форму такої вини – умисел, оскільки дійсність укладеного правочину поставлена ним у пряму залежність від навмисного введення іншої сторони в оману.

Обман, на відміну від помилки, може виражатися як активно, так і пасивно. Обман може виражатися у брехні, замовчуванні, свідомому приховуванні чогось, умисному вчиненні окремих дій.

Зазначається, що важливим моментом є те, що під обманом слід розуміти не тільки повідомлення іншій стороні неправдивих відомостей, а й навмисне замовчування фактів, які можуть перешкодити вчиненню правочину.

У підрозділі 3.3. «Спори про визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок обману, в судовій практиці» розглянуто судову практику про визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок обману.

Аналіз положень чинного законодавства України та дослідження категорії обману в цивільному праві України дозволяють дійти висновку, що найбільш складними завданнями суду є: 1) встановлення наявності самого факту обману; 2) встановлення істотного значення обставин, щодо яких мав місце обман; 3) розмежування обману та помилки; 4) встановлення причинного зв'язку між укладенням правочину під впливом обману і шкідливими наслідками (збитками та моральною шкодою); 5) визначення розміру відшкодування.

Аналіз судової практики відповідно до зазначених напрямків дозволив зробити висновок про наявність проблем, пов'язаних із кваліфікацією та оцінкою різних випадків обману, оскільки не завжди ознаки обману є очевидними, у зв'язку з чим потрібне ґрунтовне судове дослідження для встановлення факту існування обману і розмежування його з помилкою. Велику роль в цьому відіграє суд, який оцінює та встановлює ті чи інші факти. Позитивним моментом в цьому є те, що такі факти встановлює компетентний орган, який проводить судове дослідження по кожному випадку, а негативним - те, що оціночна діяльність суддів при винесенні рішення дає можливість для широкого кола зловживань.

У судовій практиці по справам про визнання правочинів недійсними внаслідок обману надзвичайно важливою, на думку автора, є вимога про те, що мають бути встановлені всі обставини, які спонукали сторони до його вчинення. Факт обману часто дуже важко довести, бо його встановлення у судовому порядку має оціночний характер. Якщо доведено, що позивач був введений в оману відповідачем зловмисно і це призвело до небажаних для позивача наслідків, то правочин визнається

вчиненим під впливом обману, а отже, - недійсним. При цьому суд має зобов'язати винну сторону виплатити постраждалій стороні моральну компенсацію.

Найчастіше обманні дії зустрічаються при укладенні договорів купівлі-продажу, дарування та при вчиненні заповітів. Інколи, окрім цивільно-правової відповідальності, судом може бути встановлена і кримінальна відповідальність.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** викладено найважливіші теоретичні положення дисертаційного дослідження, основними з яких є такі:

1. Оскільки процес формування волі проходить три стадії: виникнення потреби і усвідомлення способів її задоволення, вибір способу задоволення потреби та прийняття рішення вчинити правочин, то у випадку пороку формування волі на стадії виникнення потреби або усвідомленні способів її задоволення, не можна говорити про недійсність правочину, оскільки наявна помилка щодо мотивів правочину. Таким чином, порок волі у правочинах, укладених під впливом помилки вбачається не в тому, що воля не відповідає волевиявленню, а в тому, що хибним є саме формування волі (крім стадії мотивації).

2. Під помилкою слід розуміти як неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений, так і припущення щодо фактів або правових норм, яке не відповідає реальним обставинам, існуючим на момент укладання договору.

3. Проведене дослідження свідчить про відсутність у теорії цивільного права єдиної класифікації помилок. Пропонується всі помилки поділити на три великі групи: 1) прості помилки та кваліфіковані помилки; 2) односторонні та двосторонні; 3) істотні та неістотні.

В свою чергу, істотні помилки можуть бути таких видів: 1) помилка щодо природи правочину; 2) помилка щодо прав та обов'язків сторін; 3) помилка щодо таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням; 4) помилка у особі (у деяких випадках).

Неістотні помилки поділяються на: 1) помилка щодо мотивів правочину; 2) помилка в особі; 3) помилка щодо розрахунку одержання користі від вчиненого правочину; 4) помилка внаслідок власного недбальства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін.

4. Запропоновано визначення помилки в природі правочину, як помилки щодо його основних (типових) характеристик, притаманних звичайному правочину даного виду, а саме його предмету, змісту та правовій меті, взятих у сукупності.

5. Пропонується визначення істотної помилки як такої, що зачіпає саму «сутність», зміст правочину, а саме елементи, необхідні для його вчинення. При цьому має йтися про те, що особа, яка помиляється, могла, зробивши необхідні самостійні дії, скласти собі правильне уявлення про стан речей ще до укладення договору.

6. Обман може бути охарактеризовано як «кваліфіковану» помилку, оскільки сутність вади волі залишається фактично тією самою, але чинники, які її формують є іншими, будучи, за своєю сутністю цивільним правопорушенням.

7. Враховуючи ту обставину, що наслідки недійсності правочинів, у першу чергу, спрямовані на захист прав учасників цивільних відносин, здається доцільним встановлення можливості визнання такого правочину дійсним за бажанням потерпілого (якщо встановлено, що це відповідає його інтересам).

8. Зроблено висновок, що встановлюючи правові наслідки правочинів, укладених внаслідок помилки, суд не розкриває питання про порядок відшкодування заподіяних таким правочином збитків, що свідчить про відсутність належного розуміння положень ч. 2 ст. 229 ЦК України про наслідки правочинів, визнаних недійсними, як укладених внаслідок помилки.

9. Визначено орієнтовні завдання суду при розгляді справ про визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок помилки та обману. Зокрема, при розгляді справ про визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок помилки, суд вирішує наступні завдання: 1) встановлення помилки (оскільки якщо помилки не буде встановлено, правочин не може бути визнаний недійсним за цією підставою); 2) встановлення істотності помилки (оскільки лише помилка щодо обставин, які мають істотне значення може бути підставою для визнання правочину недійсним); 3) визначення наслідків недійсності правочину, укладеного внаслідок помилки. У справах про визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок обману, найбільш складними завданнями суду є: 1) встановлення наявності самого факту обману; 2) встановлення істотного значення обставин, щодо яких мав місце обман; 3) розмежування обману та помилки; 4) встановлення причинного зв'язку між укладенням правочину під впливом обману і шкідливими наслідками (збитками та моральною шкодою); 5) визначення розміру відшкодування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Давидова І.В. До визначення правових наслідків недійсних правочинів /І.В. Давидова //Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 41. – С. 50-55.
2. Давидова І.В. Визнання недійсним авторського договору /І.В. Давидова //Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 42. – С. 65-70.
3. Давидова І.В. Види недійсних правочинів /І.В. Давидова //Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 51. – С. 283-290.
4. Давидова І.В. До питання про правову природу недійсності правочину /І.В. Давидова //Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2010. – Вип. 53. – С. 82-87.
5. Давидова І.В. Помилка та обман як умови недійсності правочину: спільні риси та відмінності /І.В. Давидова //Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право. – 2010. – Вип. 14. – Ч. 2. – С. 227-230.
6. Давидова І.В. До питання класифікації правочинів /І.В. Давидова //Життя І.В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів: матеріали Міжнародної наукової конференції, 13 грудня 2008 р. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 28–30.
7. Давидова І.В. Проблемні питання удаваних правочинів /І.В. Давидова //Юридичні особи публічного права як учасники цивільних правовідносин: збірник доповідей та тез повідомлень на засіданні круглого столу (6 лютого 2009 року). – Ірпінь: НУДПС України, 2009. – С. 238–240.
8. Давидова І.В. Ознаки правочинів, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин /І.В. Давидова //Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 10 квітня 2009 р. – Одеса: ОДУВС. – 2009. – С. 114–115.
9. Давидова І.В. Щодо правової природи недійсності правочину /І.В. Давидова //Збірник тез наукових робіт учасників IV Міжнародної цивілістичної наукової конференції студентів та аспірантів, 3–4 квітня 2009 р. – Одеса: Фенікс, 2009. – С. 315–317.

10. Давидова І.В. Правові наслідки недійсності правочинів /І.В. Давидова //Правове життя сучасної України: міжнародна наукова конференція професорсько-викладацького і аспірантського складу: тези доповідей, 5–6 червня 2009 р. – Одеса: Фенікс, 2009. – С. 352–353.

11. Давидова І.В. Обман як підстава для визнання правочину недійсним /І.В. Давидова //Римське право і сучасність (Шерешевські читання): матеріали Міжнародної наукової конференції, 4 грудня 2010 р. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 147-150.

12. Давидова І.В. Помилка як підстава для визнання правочину недійсним /І.В. Давидова //Актуальні проблеми цивільного права та процесу: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного, 17 грудня 2010 р. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 203-206.

АНОТАЦІЯ

Давидова І.В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2011.

Дисертація присвячена дослідженню проблем недійсності правочинів, укладених внаслідок помилки та обману.

В роботі розглядаються поняття та сутність недійсного правочину, підстави визнання правочинів недійсними, аналізуються основні доктринальні підходи до визначення правових наслідків недійсності правочину, значення та ознаки обману та помилки як підстав недійсності правочинів.

Детально досліджені категорії обману та помилки за цивільним законодавством України, а також співвідношення помилки та обману як підстав недійсності правочину. Визначено основні види помилки та критерії їх класифікації, а також вимоги до помилки як умови недійсності правочину. Значну увагу приділено аналізу судової практики про визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок помилки та обману, та проблем, які виникають у цій сфері.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення норм чинного цивільного законодавства та практики їх застосування.

Ключові слова: правочин, обман, помилка, недійсність правочину, правові наслідки, удаваний правочин.

АННОТАЦИЯ

Давыдова И.В. Недействительность сделок, совершенных под влиянием ошибки и обмана. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Национальный университет «Одесская юридическая академия». – Одесса, 2011.

Диссертация посвящена исследованию проблем недействительности сделок, заключенных вследствие обмана и ошибки.

В работе приведен обзор научных трудов, касающихся проблематики исследования, проанализировано состояние законодательства, определяющего правовую регламентацию недействительности сделок, заключенных вследствие обмана и ошибки.

Рассматриваются понятие и сущность недействительной сделки, основания признания сделок недействительными, анализируются основные доктринальные подходы к определению правовых последствий недействительности сделок, значения и признаки обмана и ошибки как оснований недействительности сделок.

Предложена трактовка термина «правочин», под которым предлагается понимать источник, фактор, который создает возможность делать что-либо, пользоваться чем-либо, вести себя определенным образом.

Обоснована необходимость рассматривать дела о ничтожных сделках в судебном порядке, поскольку в интересах гражданского оборота целесообразно в каждом конкретном случае исследовать обоснованность и аргументированность оснований для признания соответствующей сделки недействительной.

Детально исследованы категории обмана и ошибки в гражданском законодательстве Украины, а также соотношение обмана и ошибки как оснований недействительности сделок. Установлено, что обман может быть охарактеризован как «квалифицированная» ошибка, поскольку

сущность изъяна воли остается фактически той же, но факторы, которые ее формируют являются другими, будучи, по своей сущности гражданским правонарушением.

Определены основные виды ошибки и критерии их классификации, а также требования к ошибке как условию недействительности сделки. Предлагается определение существенной ошибки, как такой, что касается самой «сущности», содержания сделки, то есть элементов, необходимых для ее совершения.

Значительное внимание уделено анализу судебной практики о признании недействительными сделок, заключенных в результате ошибки и обмана, и проблем, которые возникают в этой сфере. На основе проведенного анализа сделаны выводы о наиболее важных задачах, которые решаются судами при рассмотрении соответствующих категорий дел.

Сформулированы предложения относительно совершенствования норм действующего гражданского законодательства и практики их применения.

Ключевые слова: сделка, обман, ошибка, недействительность сделки, правовые последствия, притворная сделка.

SUMMARY

Davydova I.V. Invalidity of the transactions, which are concluded as a result of a mistake and a fraud. – Manuscript.

The candidate's thesis in speciality 12.00.03 – civil law and civil process; family law; international private law. – National University «Odessa Law Academy». – Odessa, 2011.

The dissertation is devoted to research of problems of invalidity of the transactions, which are concluded as a result of a mistake and a fraud.

The definition and the essence of the invalid transaction, the grounds of recognition of a transaction as invalid are considered, the basic doctrinal approaches of legal consequences of recognition of invalidity of a transaction, the meaning and the signs of a fraud and a mistake as the grounds of invalidity of transactions.

The categories of a fraud and a mistake according to the civil legislation of Ukraine, and also the correlation of a mistake and a fraud as a ground of invalidity of the transaction are investigated in details. The basic types of mistakes and the criterion of their classification, and also the requirement of a

mistake as a consequence of invalid transaction are defined. The considerable attention is given to the judiciary practice of recognition of the transaction as invalid that was concluded as a result of a mistake and a fraud and the problems, which are appeared in this sphere.

The propositions about the improvement of civil norms currently in force and practice of their employment are formulated.

Keywords: transaction, fraud, mistake, invalidity of the transaction, legal consequences, sham transaction.